

УДК 2-523.6—056.87(477.62) “18/192”

Л. В. ГУСАК

МЕЦЕНАТИ СВЯТОГІРСЬКОГО МОНАСТІРЯ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Значна увага приділяється висвітленню благодійництва на території Святогірського монастиря в ХІХ — на початку ХХ ст., а також усім тим, хто брав у ній участь. Розглядаються різні методи, форми організації. Все це допомагає дослідити тему.

Ключові слова: благодійництво, Святіший Синод, село Кам'янка, графиня Ланська, дворяни, Колегія іноземних справ, привілеї.

Значительное внимание уделено раскрытию благотворительности на территории Святогорского монастыря в ХІХ — начале ХХ в., а также всем тем, кто принимал участие в ней. Рассматриваются различные методы, формы организации. Все это помогает исследовать тему.

Ключевые слова: благотворительность, Святейший Синод, село Каменка, графиня Ланская, дворяне, Коллегия иностранных дел, привилегии.

The article presents analysis of the problem of charity in the territory of the Svyatogorsk monastery as well as treated are activity all those who took part of the spiritual development of the monastery.

Key words: charity, the Most holy Synod, village Kamenska, the countess Lansky, noblemen, Board of foreign affairs, privileges.

Період ХІХ — початку ХХ ст. став для Святогірського монастиря часом стрімкого розвитку господарства, торгівлі, збільшення джерел фінансування та впровадження нових ідей і проєктів. Усе це здійснювалося під керівництвом благодійників. Важливим є те, що саме їх ініціативність та активність стали фундаментом розвитку духовного центру в зазначені роки й основою для культурної піднесеності. Тому ця тема і викликає інтерес у сучасних істориків.

Історіографічна база теми надзвичайно обмежена, хоча слід констатувати, що в цілому проблема благодійності широко відображена в дослідженнях. Одними з перших почали досліджувати меценатство С. Гюльденштейн [3], О. Клеванов [10] та О. Жилинська [8]. Усі ці історики розглядали окремі моменти історії духовного осередку, в яких брали участь знатні родини.

Відомий австрійський мандрівник С. Гюльденштейн у своїй праці розглянув діяльність родини Потьомкіних. Предметом його дослідження стали благодійні заходи, які зазвичай проводилися в маєтковій цієї родини [3, с. 4].

О. Жилянська у своєму дослідженні звертає увагу на соціальний та професійний стан, наявний капітал благодійників, які, у свою чергу, робили все необхідне для відродження обителі. Розвиток цієї діяльності вона пов'язувала, насамперед, з такими родинами, як Дехтярьови та Платови [8, с. 8].

Узагальнюючий, хоча не досить об'єктивний огляд благодійництва зробив їх сучасник О. Клеванов. Історик навів різні ситуації суспільного життя, в яких державна допомога не надавалася, хоча монастир цього потребував [10, с. 8].

Дослідження сучасних істориків сприяло поповненню відомостей про соціально-культурне життя та активну участь шляхетської верстви у відродженні Святогірського монастиря. Розвиваючи цю думку, В. Давиденко визначальним критерієм зазначеної діяльності вважав надані привілеї, які є носієм домінантності. Тому допомога дворян була обов'язковою [4, с. 25].

На основі використаних праць у дослідженні цього питання можна розглянути деякі узагальнюючі аспекти, які розкривають основну інформацію про дворянські родини Ізюмського повіту та їх вплив на розвиток культури.

Підсумовуючи розглянуті проблеми, можна зазначити, що історіографія зазначеної теми досліджена частково, зокрема тривалий час замовчувалися всі заслуги меценатів: якщо про діяльність знатних родин можна дещо знайти, то про менш знаних майже нічого не відомо.

Мета статті — розкрити благодійництво у Святогірському монастирі як засіб розвитку культурного рівня на основі численних історичних джерел, висвітлити основні напрями і форми цієї діяльності на прикладі видатних родин: Платових, Іловайських, Дегтярьових, Потьомкіних.

Аналізуючи проблему розвитку меценатства на території Святогірського монастиря, слід зазначити, що його розквіт у період ХІХ — початку ХХ ст. став можливим лише завдяки змінам у соціальній структурі. Дворянський стан за чисельністю був найменшим, але найпривілейованішим. У багатьох питаннях їм належала провідна роль [14]. Видані укази, грамоти, що надавали право володіти маєтками, не лише розширили їх інтереси, але й збільшили міру участі в суспільних справах. Крім того, зростає значущість цих категорій населення, внаслідок чого вони прагнуть її підтримати. Одним зі шляхів цієї підтримки є сприяння розвитку культури, хоча б на провінційному рівні. Прикладом такої діяльності і був Святогірський монастир. Таким чином, з їх допомогою поступово вдалося відродити архітектурний комплекс, ствердити роль православ'я на цій території, створити позитивний імідж у повіті. Ця приватна ініціатива залишалася опорою для всіх благодійних процесів та сприяла відкриттю багатогранності духовної культури в 1890–1900 рр. [15].

Наявність вільних фінансових коштів і бажання спрямувати їх на розвиток науки та мистецтва — усе це спостерігалось в монастирі, де значною

підтримкою для його відновлення в 1844 р. була допомога ініціативних освічених людей, а їх гроші стали вкладом у розвиток духовного центру та початком будівництва архітектурного комплексу.

Розглядаючи проблему благодійництва, слід відзначити, що його розвиток у цей період пов'язаний з родиною Потьомкіних. Така ініціатива пояснювалася успадкуванням родинного маєтку від княгині Юсупової (Енгельгардт), яка свого часу отримала цю садибу від брата В. В. Енгельгардта в 1828 р. [7]. Лише в 1841 р. з появою нових власників, починаються підготовчі роботи з відновлення монастиря. Очолював цю діяльність О. М. Потьомкін, котрий більшу частину свого життя присвятив військовій справі. Після війни з Наполеоном упродовж тривалого часу обіймав посаду радника. Саме на цій посаді він познайомився з багатьма родинами і почав брати участь у благодійництві. Центр його діяльності — навчальний заклад, училище для сліпих, Санкт-Петербурзький будинок для сиріт та Свято-Успенська обитель Ізюмського повіту [9, с. 5–8]. Для реалізації цих проєктів князь використовував капітал благородних сімей, щомісяця організовував благодійні заходи у своєму маєткові. Протягом таких акцій кожен із запрошених гостей уносив до скарбниці певну суму грошей, яка потім розподілялася за місцем призначення. Серед постійних меценатів можна відзначити родину Ланських, Дегтярьових, Гловайських, Курдюмових, Маркових, а також художників С. Васильківського та О. Розанова. Вони як подяку за гостинність, окрім коштів, залишали картини, дозволяючи виставляти їх на продаж, а виручені кошти використовувати для будівництва архітектурного комплексу.

Із заміток історика Ю. Горейнова можна ознайомитися з розкладом такого заходу, який був проведений у 1849 р.:

1-й день:

1. 9.00–15.00 — прийом гостей у садибі;
2. 15.00–16.00 — урочиста проповідь отця Арсенія (настоятель монастиря);
3. 16.00–17.30 — розселення гостей у маєткові;
4. 18.00–20.30 — відкриття вечора поезії.

2-й день:

1. уранішня проповідь;
2. сніданок;
3. екскурсія по Святих місцях;
4. обід;
5. аукціон [2, с. 26].

Якщо благодійний захід збігався з релігійним святом, то розваги в розклад не вносили, цей проміжок часу заповнювали молитвою, богослужінням, хресним ходом і трапезою.

Окрім таких зустрічей, О. М. Потьомкін у 1855 р. організував ще один захід-допомогу — відкритий концерт, один з яких відбувся в Ізюмі, де

організатор брав участь як віолончеліст. З 1857–1859 рр. такі концерти стають традицією та основним прибутком для будівництва лазаретів. Перший такий лазарет створено на хуторі поряд з Арсенівським Скитом у 1856 р. під покровительством князя до 1889 р. Неспроможність настоятеля Арсенія забезпечити лікарню грошима пояснювалася перебуванням монастиря на початкових етапах розвитку. Тому впродовж тривалого часу лазарет існував лише на кошти благодійників. Княгиня Ланська щороку вкладала в розвиток лікарняної справи 2 тис. крб; І. Малиновський — 500 крб, графиня Дегтярьова — 10 тис. крб [4, с. 6]. Ця сума коштів була витрачена виключно на відновлення лікарень і забезпечення медикаментами.

З 1859 р. всі благодійні заходи контролювала Т. Б. Потьомкіна (дружина), оскільки в князя виник конфлікт з церквою. Приводом для цього стала заява про можливе об'єднання Російської церкви (Східної) із Західною, зі збереженням православного богослужіння. Після всього цього він змінив напрям своєї діяльності, проектував лише родинну усипальню в печерній церкві Антонія і Феодосія [1, с. 8–11]. Разом з Г. Д. Іловайським О. М. Потьомкін провів роботи з розчищення входу в церкву преподобних Антонія та Феодосія; було відведено місце для будівництва цвинтаря — невеликої площадки. Зі щоденника самого князя відомо, що він спроектував нову усипальницю, але без урахування можливості виникнення крейдяних обвалів. Ця причина і стала основною проблемою в будівництві.

Типовим внеском у відбудову монастиря стала допомога імператорської родини в 1888 р. Благодійність імператора Олександра III спрямовувалася на зміцнення православної віри в державі: «царствования и укрепления религии в государстве...» [11, с. 55]. Для цього було побудовано Спасо-Святогірський Скит, храм в ім'я Христа Спасителя Преславного та зроблено вклад у розмірі 50 тис. крб для відродження вже існуючих споруд, таких як: Миколаївська церква й Олексіївський храм. Відомо лише, що незначну частину грошей було виділено на розширення монастирської школи.

Серед покровителів також значилися родини Платових і Малиновських.

М. І. Платов служив у лейб-гвардії козацького полку; брав участь у російсько-турецькій війні (1828–1829 рр.). У 1838 р. за свою державну службу отримав землі в Міуському окрузі, на Семенівській косі, де заснував рибозавод [13]. Прибутки від цієї справи вкладали в розвиток культурних закладів, серед яких і монастир. У 1859 р. М. І. Платов приєднався до проєктів Т. Б. Потьомкіної, зокрема фінансування розробки архітектурно-проєкту, будівництва й внутрішнього оформлення церков.

Подібна допомога спостерігалася від І. Малиновського та його родини. Він був досить відомою людиною не лише в Ізюмському повіті, де мав землеволодіння, але й за межами Харківської губернії [12]. І. Малиновський обрав шлях військового і закінчив кар'єру у званні полковника. За свою службу отримав маєток у селі Кам'янка, де познайомився з видатними роди-

нами і брав участь у благодійних заходах під керівництвом Т. Б. Потьомкіної [17].

Підсумовуючи невелику сукупність фактів і висновків, слід зазначити, що на відбудову архітектурного комплексу витрачено велику суму коштів. Про це свідчать розрахунки, указані в спеціальних книгах з будівництва:

1. Успенський собор — 300 тис. крб (без оздоблення інтер'єру, на який ще було необхідно 100 тис. крб);
2. Покровська церква із дзвіницею — 100 тис. крб (більшу частину коштів виділив Святійший Синод);
3. Андріївська каплиця — 50 тис. крб (облаштуванням церкви керували родина Платових та московська генеральша Яковлева) [5];
4. Преображенська церква побудована на кошти благодійників Т. Б. Потьомкіної, петербурзького художника Кадунова й автора проекту професора Петцольдта. Як відомо зі спогадів митця Кадунова: затрати були незначними, лише на організаційні роботи — 20 тис. крб [16];
5. Миколаївська церква — 80 тис. крб [12].

Подібні вклади дозволяють дійти висновку про тривалість та нерівномірність відбудови монастирської системи.

У будівництві значну роль відігравала співпраця окремих благодійників: родини Потьомкіних з родиною Іловайських; І. Платова з князем В. Мещенським; І. В. Малиновського з О. М. Потьомкіним; Т. Б. Потьомкіної з графінею Ланською. До окремого списку настоятель Арсеній, а з 1859 р. отець Герман внесли місцевих благодійників, які приєдналися до певного проекту. Така співпраця юридично не затверджувалася, все це ґрунтувалося на добровільній згоді [17]. У 1890 р. у списках серед меценатів зазначено ієромонахів о. Феодосія, о. Кіпріана, о. Арсенева, о. Паїсія, о. Леонтія, о. Скоротовського, котрі пожертвували свої статки: маєтки, землі, коштовні речі для розвитку духовного осередку. Це становило приблизно 100 тис. крб золотом, які зберігалися в банку Харківської губернії [16]. Такі внески робили, коли монастир перетворився на один з найбільших центрів Ізюмського повіту.

На початку ХХ ст. благодійна діяльність розвивалася, але масштабності не набула. Деякі пожертви надавав граф О. І. Рибоп'єр. У 1863 р. Святогірська садиба перейшла до володіння цієї сім'ї, тому всі обов'язки передавалися під її керівництво. На перших порах за бажанням власника було прокладено кінну залізницю між монастирем та сусідніми селами, таким чином він налагодив торговельні зв'язки. За власні кошти він закупив старовинні речі для обителі та відкрив лісопилку [18]. У 1898 р., розширюючи свою власність, граф за справою «О расширении монастырской земли 1850 года...» намагався повернути все те, що тривалий час перебувало в користуванні монастиря [14]. Усе це спричинило конфлікт, унаслідок якого він відмовився виділяти кошти на розвиток духовного центру, а тим більше співпрацювати з ним.

У 1917 р. все те, що було, пов'язане з меценатством, розцінювалося як «крадіжка в держави...» [5]. Лише в 1922 р. після затвердження декрету розпочався процес ретельнішого пошуку церковних речей, які дарували служителям культу і власниками яких значилися «благодетели церкви» [6]. На основі цього документа було складено рукопис під назвою «Описание действия большевиков в Святогорской пустыни Харьковской епархии», до якого додано оцінку втраченого майна [19].

За рішенням нової влади садибу графа Рибоп'єра націоналізували, управителя та мешканців засудили до десяти років позбавлення волі. Усіх тих, хто брав участь у різноманітних заходах та допомагав у відродженні монастиря, занесли до чорного списку, за яким потім призначалося покарання.

Аналізуючи вклад благодійників у розвиток Святогірського монастиря, хотілося б відзначити, що на початку ХХ ст. масштаби цієї діяльності розширилися завдяки збільшенню прихильників та активістів. Це посилює роль і значення православної церкви в Російській імперії та в подальшому стало основним знаряддям боротьби проти радянської ідеології. Саме це зберегло пам'ять про видатних меценатів усеросійського значення.

Проблема, розгляду якої присвячена ця публікація, має перспективи подальшої наукової розробки, зокрема докладніше висвітлення благодійної діяльності в Ізюмському повіті

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. М. Говденко *Старовинний козацький храм Слобожанщини: Успенський собор* / М. Говденко // *З історії української ресторації*. — К., 1996. — С. 8–11.
2. Ю. Горейнов Князь Потёмкин / Ю. Горейнов. — Белгород, 1870. — 280 с.
3. С. Гюльденштейн *Дневник: очерки жизни в обители* / С. Гюльденштейн. — М. 1908. — 58 с.
4. В. Давиденко *Дворянские роды* / В. Давиденко. — М. 1990. — 350 с.
5. *Дело о мародерстве* // Центральный державный архив вищих органов власти та управління м. Києва (далі ЦДАВО УКР). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1090.
6. *Дело по обвинению служителей культа* // ЦДАВО УКР. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1093.
7. *Доклад об открытии монастыря* // ДАХО. — Ф. 40. — Оп. 112. — Спр. 45.
8. О. Жилинская *Святогорская обитель* / О. Жилинская. — Х., 1902. — 102 с.
9. О. Іванишина *Церковна благодійність у Харківській єпархії в ХІХ ст.* / О. Іванишина // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. молодих учених. — Х. : Майдан, 1998. — С. 5–8.
10. А. Клеванов *Святогорський монастирь в ХІХ веке* / А. Клеванов. — М. 1865. — 70 с.
11. С. Корягин *Дворянство в Харьковской губернии* / С. Корягин. — М. 1998. — 300 с.
12. С. Куравлёв *Святогорская Успенская пустынь* / С. Куравлёв // *Харьковские епархиальные ведомости*. — 1894. — №2.

13. А. Н. Муравьёв Святые горы / А. Н. Муравьёв. — М. 1868. — 90 с.
14. О благотворности дворян // Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 40. — Оп. 112. — Спр. 33.
15. О благотворности Святогорскому монастырю // ДАХО. — Ф. 40. — Оп. 112. — Спр. 40.
16. О благотворности // ДАХО. — Ф. 40. — Оп. 112. — Спр. 49.
17. А. Пафамонов Успенская пустынь / А. Пафамонов // Харьковские епархиальные ведомости. — 1879. — № 24.
18. М. Савелов Донские дворянские роды / М. Савелов. — Вып. 1. — М. 1902. — С. 22–24.
19. Сокровище ценностей // ЦДАВО УКР. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 1094.

Надійшла до редколегії 29.10.2009 р.